

Türkçede İlk İktisat Kitabı Konusu ve Yeni Bir Eser Üzerine Notlar

Doç. Dr. Cavit Orhan TÛTENGİL

Türkçede ilk iktisat kitabı konusundaki teklif ve tanıtımlar «Darülmuallimin ilm-i Servet Muallimi» Mehmet Cavit-in «Birinci kitap»ı 1315 (1899) yılında yayınlanan «İlm-i İktisat» kitabı ile başlar. Aynı konuda Galib Haldun ve M. Zühdü tarafından yazılan makalelerden sonra da Z. Fahri Fındıkoğlu'nun çeşitli vesilelerle konuyu yeniden ele aldığı görülür *. Nedense şimdiye kadar araştırmacıların gözünden uzak kalmış Türkçe bir iktisat kitabının kapağında ise şunlar yazılıdır: «Being the first ever written in that language». 1860 yılında Londra'da «İlm-i Tedbir-i Mîlk» adıyla Charles Wells tarafından yayınlanmış olan bu kitap konuyu bütünü ile ele almamıza yol açmış bulunmaktadır. Bu yazımızda önce, adını andığımız yazarların görüşlerini özetledikten sonra Charles Wells'in hayat ve kitabı üzerinde durarak iddiasının doğruluk derecesini araştıracağız. Türk kaynaklarında şimdiye kadar üzerinde durulmamış olan «İlm-i Tedbir-i Mîlk»in bazı sayfalarının foto-kopilerini, bize bu imkânı veren British Museum'a teşekkürlerimizi sunarak, yayınlayacağız.

I

Siyaset tarihimizde «Maliye Nazırı Cavit Bey» olarak ün yapmış olan iktisatçı Mehmet Cavit, sözkonusu ettiğimiz kitabının «Mukaddeme»sinde «Memleketimizde ilm-i iktisada dair yazılan ilk eserin» Jean-Baptiste Say'nin «*Traité d'Économie Politique*» adlı kitabından «İlm-i Tedbir-i Menzil» adıyla dilimize çevrilen ve «1268 tarihinde Mühendisöğlü Matbaasında basılmış» olan eser olduğunu ileri

*) III. Türk Tarih Kongresine sunulan tebliğler arasında «Türkiye'de İlk Tercüme İktisat Kitabı» konusunda bir tebliğ bulunmakta ise de Prof. Fındıkoğlu'nunkine benzer görüşleri tekrarladığı için üzerinde ayrıca durmuyoruz. Bk. III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1948, s. 700-703.

sürer. «Bu kitabın namı şayanı takdir olan mütercimi Şehak Efendi'dir». ¹

Galib Haldun «*İktisadiyat Mecmuası*»nda yayınlanan «Tanzimat Devrinde Matbuat ve Neşriyat-ı İktisadiye» başlıklı yazı dizisinde iktisat konularında yazı yazarların başında Münif Paşa'yı saydıktan sonra «Tercüme Odası hülefasından Mehmet Şerif Efendi» ve aslen Lehistanlı olup Hayrettin imzasıyla yazan Otto Hobnbron üzerinde durur. G. Haldun'a göre de «ilk telif sahibi olan Şehak Efendi»dir. ²

«Hukuk Fakültesi İktisad-ı Malî Müderrisi M. Zühdü»nün yazısında ise Şehak Efendi'nin dilimize çevirdiği «*İlm-i Tedbir-i Menzil*» geniş bir şekilde özetlenerek tanıtılmakta, bazı kısımları tenkit edilmektedir. «1268 tarihinden zamanımıza kadar tercüme ve telif suretiyle yazılan asâr-ı iktisadiyenin maatteessüf hiç birisinde nüfus meselesi bir kere (millî) nokta-i nazara göre vaz ve hal edilmiş»tir. Kitap hakkında verilen bibliyografik bilgilerden adı geçen kitabın «Litografi ile 30 babı muhtevi, 142 sahife cesametinde» olduğunu öğreniyoruz. ³

Görülüyor ki her üç yazar da J. - B. Say'den Şehak Efendi'nin çevirip «Sultan Abdülhamit Han Hazretlerine takdim» ettiği «*İlm-i Tedbir-i Menzil*»in Türkçe ilk iktisat kitabı olduğunda birliktirler. 1268 tarihinin yaklaşık olarak 1852 milâdî tarihine «tekabül ettiğini» söyleyebiliriz.

II

Prof. Dr. Fındıkoğlu'nun bu konudaki ilk yazısı (Bizde Avrupavari İktisatçılığın Başlangıcı) üç yıl ara ile «*İş*» dergisinde (1934 ve 1937) «Z. Fahri» imzasıyla çıkan iki makaledir. Adı geçen yazılarda Berlin Devlet Kütüphanesinin Türkçe yazmaları arasında bulunan (N. 259) «yazma» bir eser tanıtılmaktadır. J. - B. Say'nin «*Catéchisme d'Économie Politique*» adlı kitabının 1835 basımından Abru Efendi'nin 1859 yılında vücade getirdiği esere «ne bir tercü-

1) Mehmet Cavit, *İlm-i İktisat, Birinci Kitap, İstanbul 1315.*

2) İleri «*İktisadiyat Mecmuası*»nın 6 Teşrinievvel 1332 (19 Ekim 1916) tarihli 30 sayısında çıkan yazı dizisinin ikincisi 32. sayıda (20 Teşrinievvel 1332 - 2 Kasım 1916) ve üçüncüsü 37. sayıda (15 Kânunuevvel 1332 - 28 Aralık 1916) dir.

3) Bk. *Dâriülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Sene 2, Sayı 9, Temmuz-Ağustos 1917, s. 724 - 751.

me, ne de bir telif denemez». Abdülmecit'e hediye edildiği anlaşılan «*İlm-i Tedbir-i Menzil*» adlı yazmayı Z. Fahri «şimdilik» kaydıyla Avrupavari iktisatçılığın ilk kitabı saymaktadır.

Eserin bir sayfasının foto-kopisini de bulduğumuz yazı dizisinde, aslı gibi Türkçe tercümesinin de otuz fasıldan ibaret olduğuna işaret edilen «yazma»da «bilhassa misallerin yerileştirilmesi» araştırıcının dikkatini çekiyor. Bu özellikler «Abru'nun tercemesine şahsî bir damga basmaktadır». ⁴

Prof. Fındıkoğlu 1946 yılında yayınlanan bir kitabında ⁵ bu konuya yeniden döner. M. Zühdi'nün 1917'de tanıttığı taş basması eserle kendisinin haber verdiği «yazma» eser (*İlm-i Tedbir-i Menzil*) arasında bir bağ kurmağa çalışır. «Her iki tanıtımda mevzuubahs olan eser aynı olduğu halde evvelkisinin müellifi Sehak Efendi, ikincisinin de Ebrû Efendi olarak görülmektedir». Müellif ikiliğini ortadan kaldırmak için de Fındıkoğlu, sonradan litografya ile basılan eserde, ilk yazmadaki *Ebrû* takma-adının bırakılarak gerçek ad olan Sehak'ın kullanıldığını ileri sürer.

Kitabın 17. sayfasındaki 2 sayılı notta ise yeni bir yazma haber verilmektedir. Prof. Fazıl Pelin'in özel kitaplığında yoklanan yazma (*Tasarrufat-ı Mülkiye*), «mukaddemesindeki kayde göre» Serandi Arşizen'in eserinden» Rossi nam muallimi fazıl'ın kaleme aldığı ve Aleko Soçu'nun Türkçeye çevirdiği bir kitaptır. Prof. Fındıkoğlu'ya göre «Hiç bir sarıh kayıt bulunmamasına rağmen lisan, ifade bakımından eserin, Abru'nunkinden evvel olduğuna hükmedilebilir».

Bu yeni yazma Prof. Z. F. Fındıkoğlu'nun iki yazısına konu olmuştur. «*İ. Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*»ndaki bir yazısında ⁶ «Yeni bir ipucu bulununcaya kadar İ. Fazıl'ın hususî kütüphanesindeki vesikayı Avrupai iktisatçılığımızın ilk vesikası addedeceğiz» demektedir. «*Ordinaryüs Profesör İbrahim Fazıl Pelin'in Hatırasına Armağan*» adlı kitaptaki incelemesinde ise ⁷ halen Üniversite Kütüphanesi'nde bulunan «yazma» etraflı bir monografi halinde ele alınmaktadır. «Eserin bünyesi» ve «İktisadî tefekkür tarihimiz bakı-

4) Bk. S. 1, s. 46-48 (1934) ve S. 10 (Yıl 3, S. 2), s. 44-46 (1937.).

5) *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilâtı*, İstanbul 1946, s. 17-49.

6) Bk. Adı geçen dergi, C. XI, S. 1-2, s. 10-22 (1945).

7) Bk. Adı geçen kitap, İstanbul 1948, s. 221-230: İktisadî Tefekkür Tarihimizden Bir Parça.

mından hususiyeti» üzerinde durulan ve iki de foto-kopi eklenen makalede şu hükme varıldığını görüyoruz: «... mevcut vesikalara göre, bizde ilk iktisat kitabı sayılan bu değerli yazma yalnız ilk ve tarihî kıymet taşımakla kalmıyor, Tanzimat, İkinci Meşrutiyet ve hattâ Cumhuriyet devirlerinde bile münakaşa edilmiş (sınaileşme) problemine kat'i olarak çözüyor ve bütün mütalâalarını (Tasarrufatı Mülkiye-Economie Politique) ilminin esaslarına istinat ettiriyor. Eğer 1838'de kurulan (Mektebi Tıbbiye-i Adliye)nin bu tedrisatı, öğretim müesseselerinin iç ve dışında tamamiyle yerleşseydi belki aksiyon adamlarına yetesiye rehberlik ederdi.»⁸

*
**

Charles Wells'in Türkçede ilk olarak yazıldığını iddia ettiği *İlm-i Tedbir-i Milk'e* geçmeden önce Prof. Fındıkoğlu'nun görüşleri üzerinde durmak yerinde olacaktır. Müellif adlarının değişik yazılması dışında (Abri - Ebrû, Aleko Soçu - Aleko Suçu, Serandi Arşizen-Serendi Arşizen gibi) şu hususlar ele alınabilir:

1) İlk defa Mehmet Cavit'in sözünü ettiği basma kitabın yayın tarihi 1851 veya 1852'dir. «Berlin yazması»nın ise tarihinin 1859 olduğu söylenmektedir. Bu durumda «Berlin yazması»nı «ilk kitap» saymak mümkün değildir.

2) «Basma» bir kitabın daha sonraki tarihteki «yazma» nüshası biraz ihtimal dışı olduğuna göre ya Katalogdaki 1859 kaydı doğru değildir veya aynı Fransız iktisatçısına dayandığı halde, değişik bir tercüme söz konusudur.

3) Bu durumda «takma - gerçek ad» fikrini ileri sürerek müellif ikiliğini ortadan kaldırma isteği, bize kalırsa, bir çözüm yolu olmamaktadır.

4) Yeni yazma hakkında «hiç bir sarih kayıt bulunmamasına rağmen» buna öncelik verilmesi ve «bizde ilk iktisat kitabı» sayılması da bize bir ihtimalden öte görünmemektedir.

5) Yaklaşık olarak 1852 yılında basılan *İlm-i Tedbir-i Menzil*'in Abdülhamit Han'a, aynı adı taşıyan 1859 tarihli Berlin yazmasının da Abdülmecit'e sunulmuş olması ortaya bir başka mesele çıkarmaktadır. Gerçi Berlin yazmasının 1823'te doğan, 1839-1861 tarihleri arasında tahtta bulunan Abdülmecit'e «hediye» edilmesi mümkünse de «basma»nın Abdülhamit I. e «takdim» edilmesi müm-

8) A. g. k., s. 230.

kün değildir. (D. 1725 - Ö. 1789). Murat olunan «Sultan», Abdülhamit II. ise takdim işinin 10 yaşlarında yapılmış olması gerekir.

6) Gözden uzak tutulan bir başka nokta da J. - B. Say (1767-1832)den Türkçeye nakledilen kaynağın, aynı kitap değil, iki ayrı kitap olmasıdır. Mehmet Cavit'e göre tercümeyle esas olan eser «*Traité d'Économie Politique*» olduğu halde Berlin yazmasına esas olan eser «*Catéchisme d'Économie Politique*»tir. «*Traité*»nin ilk basımı 1803'te, «*Catéchisme*»in ilk basımı ise 1817'dedir.⁹ Görünüşe bakılırsa Mehmet Cavit'in iddiasında bir yanlışlık vardır.

Prof. Fındıkoğlu'nun haklı olarak belirttiği gibi bu kitaplardan ikincisi sorulu-cevaplı olarak düzenlenmiş, fakat eseri Türkçeye çeviren bu tarza uymamıştır. Mehmet Cavit'in öne sürdüğü gibi basma «*İlm-i Tedbir-i Menzil*» gerçekten «*Traité*»nin bir çevirisi ise, ortada bir değil iki ayrı tercüme vardır ve bu durumda «takma-gerçek ad» düşüncesine de yer yoktur.

III

Türkçe olarak yazdığı iktisat kitabı dolayısıyla ilgimizi çeken Charles Wells (1838-1917) İngiliz «şarkiyatçı»larından biridir. Türk dili ve edebiyatı üzerindeki çalışmaları ile tanınan Wells İngiliz Hariciyesinde «mütercim» Londra ve Oxford Üniversitelerinde «Türkçe profesörü» olarak bulunmuş, 1870-1874 yıllarında İstanbul'da «Osmanlı Bahriye Mektebi»nde İngilizce öğretmenliği yapmıştır. Hayatı hakkında kısa bilgiler «*Who was Who, 1916-1928*» adlı kitapta bulunabileceği gibi¹⁰, Harold Bowen'in önce İngilizcesi, sonra da Türkçesi Londra'da yayınlanmış olan «*British Contributions To Turkish Studies*» adlı kitaplarında da Ch. Wells'in kitapları hakkında bilgiler vardır.¹¹

9) J. - B. Say'nin adı geçen kitaplarının bizim yokladığımız baskılarıyla ilgili bibliyografik künyeler şöyledir:

Traité d'Économie Politique, 8. baskı, Paris 1876, 690 s.

Catéchisme d'Économie Politique in Oeuvres Diverses de J. - B. Say, Paris 1848, s. 1 - 130.

10) Bu kaynaktaki bilgilerden bizi haberdar eden Mr. G. M. Meredith-Owens'e burada da teşekkür etmek isterim.

11) Ek. H. Bowen, A. g. k., Londra 1945, s. 54-55 ve *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri*, Londra 1948, s. 51.

1891 yılında Londra'da yayınlanan «*The Literature of The Turks, A Turkish Chrestomathy*» adlı kitabında Türkçenin önemini ve İngilizler için gerekliliğini belirten yazarın Türk edebiyatı hakkında ilgi çekici bilgiler verdiği görülür. Abdülhak Hâmit, Ali Suavi Efendi, Namık Kemal, Ziya Paşa ile şahsî temaslar kurduğunu gördüğümüz Ch. Wells'in Londra'da yayınlanan «*Muhbir*» gazetesinin 16., 20 ve 47. sayılarında da yazıları bulunmaktadır.

Kısaca hayatında ve çalışmalarından söz ettiğimiz Charles Wells British Museum'da bulunan «*İlm-i Tedbir-i Mülk*» adlı kitabıyla (14439. a. 2) ilgimizi çekmektedir. Kelimenin bugünkü kullanılışı ile «*İlm-i Tedbir-i Mülk*»ten yazarın ne anladığı, bir foto-kopisini verdiğimiz kapaktaki iki İngilizce karşılıkta belirtilmiştir.

VIII + 88 sayfadan ibaret olan kitap bir «Introduction» ile başlamakta ve bunu gene İngilizce olan «Contents» takip etmektedir. Taşbasması olan Türkçe metin eski harflerle ve 1'den başlayarak sayfa sayısı takip ettiği gibi ilk iki ve son sayfa çiçek motifleriyle nakışlıdır. Metin siyah, sayfa çerçeveleri, başlıklar ve sayfa sayıları ise kırmızıdır. «Dokuz Bab»dan meydana gelen kitap ilkel iktisat döneminden İngiltere'de demiryollarının etkilerine kadar genel iktisat konularını toplu halde ele almaktadır. Kitabın gerek tertip ve tanzimi, gerekse konuyu işleyişi Şark üslûbuna uygundur.

Charles Wells'in öne sürdüğü gibi kitabının, konusu itibariyle, Türkçede ilk olarak yazıldığı doğru değildir. 1860 yılından önce de Batı anlamında iktisat kitaplarının Türkçeye çevrildiği muhakkaktır. Yazarın bu konuda bir bilgisi olmadığı anlaşılıyor. «Avrupavari» ilk iktisat kitabı konusuna gelince, bu hususta kesin bir iddiada bulunmanın şimdilik mümkün olmadığını sanıyoruz. Herhalde araştırmacılar için şimdikiye kadar bilinenleri, hem asılları ile hem de basma-yazma nüshalar bakımından karşılaştırmak, bir yandan da XIX. yüzyılın basma ve yazma eserlerini bu açıdan incelemek yeni durumlar yaratabilir. Ch. Wells'in iddiasının «Türkçe ilk telif iktisat kitabı» şeklinde yorumlanması halinde İngiliz şarkiyatçıya hak vermemek mümkün değildir.

"On le peut, je l'essaie, un plus savant le fasse."

LA FONTAINE.

ILM TEDBIRI MILK

"The Science of the Administration of a State ;"

OR,

AN ESSAY ON POLITICAL ECONOMY,

IN TURKISH.

Being the first ever written in that language.

BY

CHARLES WELLS,

Turkish Prizeman of King's College, London.

WILLIAMS AND NORGATE,

LONDON—14, HENRIETTA ST., COVENT GARDEN :

EDINBURGH—20, SOUTH FREDERICK STREET.

1860.

Charles Wells'in Kitabının Kapağı

